

УДК 159.9.072.5:37.012

Леонтьєва І. В.*

РОЗРОБЛЕННЯ О. ЛАЗУРСЬКИМ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ УРОКІВ ЯК ВНЕСОК У ВІТЧИЗНЯНУ ПЕДАГОГІЧНУ ПСИХОЛОГІЮ

У статті проаналізовано поняття «експериментальний урок» в обґрунтуванні вітчизняного психолога О. Лазурського (1874-1917) та розроблену ним оригінальну методику його проведення як особливого підвиду методу природного експерименту, що спрямовувався на психолого-педагогічне дослідження школяра в процесі навчальної діяльності. Висвітлено реалізацію О. Лазурським мети вдосконалення з допомогою цього методу дослідження і особистості, і діяльності, в якій вона виявлялася і впливу, який ця діяльність чинить на розвиток дитини. Показано встановлені вченим індивідуальні вияви школярів на кожному з експериментальних уроків, можливості експериментальних уроків щодо вивчення та розвитку особистості дітей.

Ключові слова: О. Ф. Лазурський; експериментальний урок, метод природного експерименту; методологія психолого-педагогічного дослідження; цілісна характеристика особистості школяра.

Вивчення особливостей особистості учнів з метою планування та здійснення ефективного навчання відповідно до їхніх індивідуальних особливостей (відчуттів, сприймань, мислення, пам'яті, уяви, особливостей інтересів, нахилів, здібностей, темпераменту, характеру) дає змогу досягти оптимального педагогічного впливу на учня, «створює найбільш сприятливі можливості для розвитку пізнавальних сил, активності, нахилів і обдарувань кожної дитини, передбачає пристосування форм і методів педагогічного впливу до індивідуальних особливостей задля забезпечення запроєктованого рівня розвитку особистості, керівництва розвитком дитини на основі глибокого знання її особистості та умов життя» [1, с. 332]. Тому можливості розробленого ще на початку ХХ ст. О. Лазурським методу природного експерименту, як оригінального й ефективного способу вивчення особистості й експрес-діагностики характеру школяра, що не обмежувався лише дослідженням індивідуальних особливостей дитини в реальних, життєвих обставинах, але й поширювався на її навчальну діяльність, потребують ретельного аналізу й актуалізації.

Ідея використовувати шкільні заняття з метою вивчення вихованця виникла у О. Лазурського в ході спостережень за ними у процесі розроблення ним характерологічної концепції, чим учений займався, починаючи з 1904 р. Помітивши, що під час виконання певних звичайних справ виявляються ті чи інші індивідуальні характеристики особистості, учений припустив, що можна «примусити піддослідного виконувати таку ж роботу за таких же умов [тобто у звичних умовах – прим. І.Л.] й цим довільно викликати бажані індивідуальні вияви, при цьому активно втручаючись в перебіг процесу, цільовим чином направляючи його. Убачаючи у природному експерименті засіб вияву умов більш доцільного виховання дитини в процесі шкільного навчання, учений писав: «Ми досліджуємо особистість самим життям [у процесі навчання – прим. І.Л.], й тому для дослідження стають доступними усі впливи як особистості на середовище, так і середовища на особистість. Функціонально-характерологічні аналізи окремих навчальних предметів дають змогу нам оцінити кожний з них для розвитку здібностей учня, такі аналізи нададуть можливості для всебічного розвитку особистості дитини й розвантажать школу від надмірної кількості матеріалу» [2, с. 184]. Наголосимо, із якими наведені думки не втратили актуальності і безсумнівно вмотивовують глибокий аналіз спадщини вченого.

Аби здійснити задумане, дослідникам треба було зібрати величезну кількість матеріалу, доступного для спостережень вчителями школи, добираючи ті аспекти, що варто було експериментувати, тому навколо О. Лазурського восени 1909 р. утворився гурток з осіб, переважно співробітників Психологічної лабораторії Психоневрологічного інституту (м. С.-Петербург),

* © Леонтьєва І. В., 2014

який розпочав дослідження з розроблення спеціальних прийомів застосування методу природного експерименту в умовах школи [5, с. V]. Олександр Лазурський був упевнений, що вивчення вихованця на уроці, під час вивчення або репродукування ним конкретного навчального матеріалу надасть досліднику об'єктивно цінний матеріал про учня.

Розвиваючи ідею щодо використання методу природного експерименту в педагогічних умовах й з педагогічною метою, учений зазначав, що «необхідно, насамперед дібрати ті ігри, ті способи читання, ті прийоми гімнастики, ті умови й правила рухливих ігор, за яких можливим ставало б отримання даних, найхарактерніших для визначення індивідуальних відмінностей [школярів]. Якщо це зробити, то спостерігач зможе, дібравши ту чи іншу дію, виконувану дитиною у буденних обставинах, застосувати її у якості експерименту, тобто з метою викликання у досліджуваного тих чи інших виявів» [3, с. 9]. Побудова експерименту, основу якого становила навчальна діяльність [О. Лазурський зазначав, що «при цьому, для суто педагогічних цілей можна з великим успіхом використовувати шкільні уроки й творчі роботи дітей» – прим. І.Л.], робила такий дослід непомітним для учня.

Перші результати дослідження були оприлюднені наприкінці 1910 р. на I з'їзді з експериментальної педагогіки (м. С.-Петербург), де О. Лазурський вперше виступив з ідеєю використання у школі методу природного експерименту у вигляді окремих прийомів, названих «експериментальні уроки» [4, с. 143]. У доповіді Олександр Федорович зазначав, що під час експериментального уроку як «найбільш оптимального матеріалу для вивчення дітей шкільного віку», актуалізується ціла група психічних переживань дитини, специфічна для кожного навчального предмета: під час гімнастики, наприклад, задіяна рухливо-вольова сфера; при вивченні арифметики – систематичність та послідовність мислення в абстрактній й конкретній формах тощо [4, с. 147]. Розтлумачуючи запропонований термін, учений пояснював, що має на увазі такі навчальні уроки, «в яких, на підставі попередніх спостережень й аналізу так згруповані найбільш яскраві в характерологічному відношенні елементи певного навчального предмету, що відповідні їм індивідуальні особливості учнів виявляються дуже чітко» [2, с. 2, 23].

Дослідження проводилися з весни 1907 р. по осінь 1910 р з дітьми 8-9 років, які були учнями двох старших відділень підготовчої школи Товариства дошкільного виховання й Виборзького комерційного училища [4, с. 24]. «За умов дуже сприятливих», бо класи у школі були невеликі – по 8-12 осіб, дослідник мав можливість приділяти більше уваги кожній конкретній дитині, частіше спонукати її виявляти себе, але для більшого успіху вирішили зосередити увагу на дітях найбільш типових за своїм «душечним складом». Записи систематичних спостережень вели відносно лише 4-5 учнів у кожному класі. За спогадами однієї з колег-дослідниць Олександра Федоровича – К. Кенігсберг-Коварської іншим сприятливим моментом для дослідження слугував факт «постійної присутності на уроках у цій школі сторонніх осіб: родичів дітей, учнів з інших навчальних закладів, що приїжджали з провінції тощо [оскільки школа вважалася зразковою, її часто відвідували сторонні особи – прим. І.Л.]. Тому діти ставилися до нашої присутності на уроках як до явища буденного, не соромилися, а часто навіть просто не помічали» [Там само].

Істотно зазначити, що кінцевою метою дослідження було визначено «вироблення певних, найбільш доцільних прийомів вивчення індивідуальних виявів дитячої індивідуальності на уроках рідної (російської) мови, арифметики, природознавства, а згодом ще й малювання, ручної праці та гімнастики» [Там само]. Дослідження розпочалося з вивчення тих типів уроків й тих методів їх викладання, які використовувалися вчителями школи, бо «залежно від того чи іншого методу так чи інакше учні виявляли себе» [Там само, с. 82].

Подальша робота з вироблення елементів алгоритму здійснення природного експерименту передбачала проведення психологічного аналізу кожного уроку й окремих його частин. Дослідники на чолі з О. Лазурським вирішили з'ясувати, які саме специфічні особливості дитячої індивідуальності можуть виявитися на кожному з зазначених вище уроків, й проаналізувати з точки зору психології кожний такий специфічний вияв особистості учня. Збирання матері-

алів для складання загальних характеристик учнів охоплювало «загальну душевну будову дитини – її темперамент, вольову й емоційну сферу, сферу морального й соціального почуттів та інтелектуальні інтереси». Ці відомості доповнювалися даними про спадковість та сімейні обставини життя учня, для чого було опитано педагогічний персонал школи під час спільного аналізу матеріалів спостережень [Там само].

На кожному уроці дослідники мали виявляти і фіксувати у записах по можливості кожний специфічний вияв дитини з наступним їх психологічним аналізом та причино-наслідкових зв'язків між виявом й певним психічним процесом. «Зрозуміло, – пояснював О. Лазурський, – що психологічний аналіз цих виявів ми здійснювали не навмання, а в тісному зв'язку з загальною характеристикою дітей, яка часто нам допомагала розібратися у таких явищах, що могли бути результатом взаємодії тих чи інших причин» [Там само, с. 25].

Встановивши, на що вказує кожен з характерних виявів дітей й на яких саме уроках та за допомогою яких прийомів у кожному конкретному випадку можливо ці позитивні вияви довільно викликати, дослідники впритул підійшли до вирішення питання, яке становило кінцеву мету дослідження – створення такого уроку, на якому було б зібрано усе те, що спонукало б до вияву найяскравіших індивідуальних особливостей дітей; уроку, який міг би відіграти у школі роль природного експерименту й тим самим бути названим експериментальним» [Там само]. Спроба дослідити методом природного експерименту можливості різноманітних шкільних уроків для розвитку тих чи інших фізичних або психічних функцій особистості, мала за кінцеву мету визначити який саме навчальний матеріал є «найнеобхіднішим для життя, з одного боку, й цінним у виховному сенсі, з іншого» [4, с. 163]. Зауважимо, що поставлені питання і нині залишаються нагальними і нерозв'язаними остаточно, однак Олександр Лазурський з колегами у свій час наблизилися до їх розв'язання, а тому варто ретельно проаналізувати їх напрацювання.

Матеріалом для такої оцінки змісту шкільної освіти стали розроблені експериментаторами програми індивідуальних виявів особистості на уроках російської (рідної) мови, арифметики, природознавства, фізики, малювання, ручної праці, гімнастики й рухливих ігор та експериментальні уроки з цих навчальних предметів. Спостережувані індивідуальні вияви учнів на кожному зі згадуваних уроків були ретельно проаналізовані у «характерологічному (функціональному)» сенсі, а отриманні данні порівнювалися із загальними характеристиками учнів: «Складені початково з метою характерологічного дослідження особистості, наші психологічні програми окремих уроків дали нам багатий емпіричний матеріал для оцінки психолого-педагогічної цінності різноманітних навчальних предметів залежно від збуджуваних ними в тій чи іншій мірі психічних функцій» [Там само].

Колега й послідовниця Олександра Федоровича К. Коварська у статті «До питання про психолого-педагогічне значення різноманітних шкільних предметів (1916 р.)» наголошувала, що «більш точне й глибоке усвідомлення порівняльно-педагогічного значення окремих навчальних предметів сприятиме більш раціональній побудові навчальних планів на основі правильної взаємозалежності окремих галузей шкільного знання. У вирішенні цього завдання ми вбачаємо головне призначення наших досліджень» [Там само]. Зазначимо, що експериментальні уроки мали бінарну мету: вони, з одного боку, слугували засобом вивчення індивідуальних особливостей учнів, з іншого – були інструментом цілеспрямованого їх розвитку.

Складаючи під безпосереднім керівництвом О. Лазурського плани експериментальних уроків, його колеги орієнтувалися на «психологічні програми окремих уроків», які мали допомогти краще зрозуміти й оцінити вияви індивідуальності учня, його внутрішнього світу, особливостей сприймання, пам'яті, мислення на уроці. Учений розробив процедури проведення експериментального уроку та сформулював дефініцію поняття «експериментальний урок». За Олександром Лазурським, це такий урок, під час якого «дитина при найбільшій економії часу виявляла б себе по-можливості з усіх сторін, які досліджуються на певному уроці» [Там само, с. 52].

Учений особливо наголошував, що експериментальний урок має проводитися у вільному класі або незайнятому шкільному приміщенні, по-можливості ізольованому від сторонніх осіб та звуків одночасно з 3-4 дітьми. Маємо уточнити, що перед проведенням власне природно-експериментального дослідження експериментатори протягом двох тижнів здійснювали цілеспрямоване психолого-педагогічне спостереження за всіма учнями одночасно під час уроків задля виділення найбільш «яскравих за душевним складом» дітей. Свою вимогу щодо кількості досліджуваних учнів Олександр Федорович пояснював так: «Це робиться, по-перше, з метою економії часу; по-друге, для створення таких умов, за яких діти відчували б себе найвільніше й природно, і, як наслідок, виявляли свою особистість, не відчуваючи себе центром, на який спрямований допитливий погляд експериментатора; а по-третє, спостерігаючи одночасно за чотирма дітьми експериментатор отримує можливість порівнювати їх, виділяти характерні риси кожного» [Там само, с.120]. Іншою умовою проведення експериментального заняття була одночасність роботи з усіма учнями. Загалом, увесь дослід був розрахований на 4 години, враховуючи дві перерви по 15 і 25 хвилин відповідно.

Експериментальний урок містив систему із 10 завдань. Перше завдання (вивчити і виправити) було спрямоване на дослідження пам'яті: перевірялася здатність запам'ятовування і міцність збереження матеріалу в пам'яті. Потім розв'язували арифметичну задачу (досліджувався процес мислення), писали твір (досліджувалися творчі здібності учнів), описували, наприклад, опудало (досліджувалися спостережливість, багатство і точність зовнішніх сприйнять). Оскільки ці завдання здійснювалися одночасно, то на практиці двоє дітей писали твір, одна дитина описувала опудало, інша розв'язувала з експериментатором задачу. Після перерви займалися малюванням, аналізом і обговоренням прочитаного оповідання, природознавством. За малюнком дослідники визначали точність і повноту сприйняття дитини під час копіювання нею запропонованого зображення, а також про багатство та оригінальність художньої фантазії під час малювання на вільну тему. Під час розбору прочитаного оповідання перевіряли інтелектуальний розвиток дитини: сприймання, розуміння життєвих стосунків, переживань людей, мотивів їхніх вчинків. Можна було також спостерігати й інші характерні для дитини вияви, зокрема, спрямованість інтересів, особливості моральних суджень, встановити їх глибину, багатство мови. Відповіді на питання природознавчого характеру дозволяли оцінити спостережливість учня щодо явищ зовнішнього світу, його кмітливості, здатність до здогадування під час пояснення цих явищ. Після другої перерви відбувалися заняття з гімнастики і ручної праці.

Спостерігаючи за дитиною під час цих уроків, експериментатори робили висновки про фізичний розвиток учнів, про координацію рухів, м'язову силу, витривалість, а також продовжували визначати її темперамент, характерні риси вдачі – наявність або відсутність працьовитості, акуратності, цілеспрямованості дій.

У підсумку дослідники визначали комплекс психічних функцій дітей. Серед тих функцій, які найбільше цікавили дослідників, були «зосередженість або відволікання уваги, спостережливість (бідність й багатство сприймань), здатність до опису представників тваринного світу та явищ природи, особливості запам'ятовування та збереження інформації, багатство уяви, здатність до творчості, систематичність і послідовність мислення, процес розуміння явищ природи і відносин людей, зв'язність мовлення, легкість поєднання словесних образів, самовпевненість, естетичні почуття, збудливість і сила внутрішніх почуттів, зовнішня афективність, координація рухів, м'язова сила, систематичність складних дій» [4, с. 154-155]. Ще однією умовою ефективного проведення дослідження була вимога здійснювати його удвох: «Один експериментує, а інший спостерігає й занотовує результати, іноді допомагає (дає пояснення учням, розвіює сумніви та непорозуміння тощо)» [4, с. 121]. Як підкреслювала колега Олександра Лазурського Л. Філософова, дослідження індивідуальних виявів учнів під час експериментальних уроків мало заздалегідь визначений усталений порядок, який не рекомендувалося порушувати без поважних причин [4, с.123].

Згідно з процедурою проведення експериментального уроку, належало вести протокол, де описувалася поведінка досліджуваного (з віднесенням спостережуваного індивідуального вияву учня до одного з трьох рівнів (ступенів) – низького, середнього, високого (1918)), причому не лише опосередкована дослідом, але й поза ним. Таким чином у результаті плано-мірних записів накопичувався важливий, а головне доволі достовірний матеріал, що дозволяв досить впевнено оцінювати індивідуальні вияви дитини та їх рівень.

Продовжуючи дослідження психологічного значення окремих навчальних предметів для визначення й подальшого розвитку психічних функцій учнів, О. Лазурський відзначав, що уроки з різних навчальних предметів створюють різні за рівнем сприятливості умови, на уроках з деяких предметів створюються сприятливіші умови для розкриття й розвитку лише деяких психічних функцій: «Уроки з різних навчальних предметів відіграватимуть різну роль у вияві індивідуальної психіки дитини. Так, програма виявів на уроках рідної (російської) мови чітко вказує на можливість отримати цінний матеріал для знайомства з сферою сприймання, пам'яті, мислення індивідуума, зі сферою його емоційних, моральних переживань, зі сферою його творчої діяльності; між тим, як така сама програма на уроках арифметики висвітлює переважно зовсім іншу сферу розумової діяльності учня. Охоплюючи набагато вужчу сферу особистості, ця програма схарактеризовує її, натомість, з більшою повнотою» [Там само, с. 30]. Результатом тривалої роботи щодо виявлення сфери й форм застосування нового методу вивчення індивідуальних особливостей особистості школярів стало розроблення методики шкільного експериментального дня (за О. Лазурським – «зведена методика») [4, с. 2]. Розкриваючи на сторінках книги «Природний експеримент і його шкільне застосування» сутність цієї нової «зведеної методики», вчений підкреслював, що «вона має дещо інше завдання – всебічне вивчення кількох цікавих вихователю-досліднику дітей за допомогою цілої низки різноманітних вправ, дібраних з різних шкільних уроків й занять» [Там само].

Олександр Лазурський рекомендував вчителям-експериментаторам проводити експериментальні уроки відповідно до заздалегідь складеного плану, ретельно продумувати всі умови проведення експериментування, прогнозувати можливий результат залежно від типу дітей. За його задумом, експериментальні уроки не мають виходити за рамки шкільної програми, порушувати звичайний перебіг шкільного життя, мають наближатися за своїм характером до звичайного уроку. Далеко не всі теми, включені до шкільної програми, на думку ученого, можна було використовувати для розроблення й проведення експериментального уроку. Експериментальний урок, на думку О. Лазурського, повинен торкатися, по можливості, всіх сторін душевної діяльності дитини, які можуть виявитися на уроках з певного предмета. Тому для експериментального уроку не буде корисною тема, в якій багато одноманітного матеріалу. Так само не варто брати теми, для розкриття якої вчителю доводиться багато пояснювати або повідомляти багато відомостей, а, тим більше, брати важкі теми, бо доведеться занадто довго зупинятися на поясненні [Там само, с. 67].

Таким чином, найсуттєвішою ознакою й відмінною особливістю експериментальних уроків та шкільних експериментальних днів, розроблених Олександром Федоровичем зі співробітниками, була їх спрямованість не стільки на передачу знань, скільки на створення умов для розкриття й розвитку індивідуальних особливостей учнів в умовах шкільного навчання.

Науково-методологічну й практичну значущість таких підвидів методу природного експерименту як експериментальний урок та експериментальний шкільний день важко переоцінити. Їх перевагами порівняно з методами спостереження та лабораторного експерименту були: вищий рівень вірогідності даних, легкість практичного здійснення й висока ефективність, а головне – можливість широко застосовуватися іншими дослідниками, в першу чергу для системного вивчення психічних функцій й особистості школярів.

Складно перебільшити значення творчої спадщини О. Лазурського. Погоджуємося з думкою російських дослідниць І. Левченко та С. Забрамної, що матеріали психологічних спостережень і складені ученим характеристики школярів безумовно посприяли становленню вітчизняної педагогіки на нових засадах, а самі експериментальні уроки виявилися «значним науковим досягненням у вивченні школярів» [6, с. 9].

Список використаних джерел

1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
2. Лазурский А.Ф. Естественный эксперимент и его школьное применение / Под ред. А.Ф. Лазурского. - Пг., 1918. – 190 с.
3. Лазурский А.Ф. Школьные характеристики. - Изд. 2-е, испр. и доп.-СПб., 1913. – 214 с.
4. Лазурский А.Ф. О естественном эксперименте // Труды I Всероссийского съезда по педагогической психологии в Санкт-Петербурге с 26 по 31 декабря 1910 г. - СПб., 1911а. – С. 142-152.
5. Надольская М. Памяти А. Ф. Лазурского // Естественный эксперимент и его школьное применение / Под ред. А.Ф. Лазурского. - Пг., 1918. - С. III-VIII.
6. Психолого-педагогическая диагностика М. : Академия, 3-е изд., стер.учебное пособие, 2006 г., 320 стр. / Под ред. И.Ю.Левченко, и С.Д.Забрамной.

Analysis of the concept of “experimental lesson” as a reasonable O. Lazurskii special kind of reception natural experiment method to psycho-pedagogical research student in the learning activities. Deals that A. Lazurskii using this method not only sought to explore singled personality, but also an activity in which it was detected and the impact that this activity is exerted on child development. Solved found psychologically grounded individual scientists manifestations students at each of the experimental classes and, in this connection, the possibility of experimental lessons on learning and personality development of students. Is argued that the scientist thought various lessons (arithmetic, Russian (native) language, natural science, painting and manual work gymnastics) most appropriate as material for study of school children due to their ability to actualize the goals of child psychological feelings that are specific to everyone a school subject. Deals with the possibility of experimental lessons in elementary school.

Keywords: *experimental lesson method natural experiment; methodology of psychological and pedagogical research; A.F.Lazurskiy; complete description of the individual student.*

УДК 347.639:159.9

Москва С.*

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ЄВРОСИРІТСТВА

У статті розглядаються особливості явища євросирітства та його психосоціальні наслідки для сім'ї і суспільства в цілому. Проблема функціонування родин, члени яких перебувають на заробітках, є досить багатоаспектною та надзвичайно складною. Безсумнівно, міграція одного з членів сім'ї змінює структуру та спосіб реалізації її основних функцій. Результати досліджень наслідків еміграції вказують на безперечний негативний вплив виїзду батьків за кордон на функціонування сім'ї, перш за все на дітей. Саме політика уряду, разом з діяльністю місцевої влада, могла б розв'язати проблему євросирітства або ж радикальним чином зменшити величину заробітчанської міграції.

Ключові слова: *євросирітство, психосоціальні наслідки, функціонування сім'ї, еміграція.*

Сім'я трактується як головний елемент, що впливає на функціонування та розвиток дитини. Форма родини має фундаментальне значення як для тих людей, які її створюють, так і для суспільства в цілому.

Сьогодні спостерігається загроза існуванню сім'ї, яка спровокована еміграцією. Однією з таких небезпек є занедбання дітей мігруючими батьками. Ця проблема має загальновізнаний характер та називається євросирітством.

Цей термін все частіше вживається, не зважаючи на те, що ця назва ще не широко відома в суспільстві. Євросирітством психологи називають явище, коли батьки, виїжджаючи за кордон, залишають своїх дітей, які позбавлені постійного контакту, навіть з одним з батьків, і відчують себе сиротами (Biuletyn Informacyjny Rzecznika Praw Dziecka 2008, с. 2-4).